

Артем Конопльов
(Полтава)

ВИБОРНА МОНАРХІЯ У РЕЧІ ПОСПОЛІТІЙ ЯК ФЕНОМЕН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У статті розглядаються особливості та специфічні риси виборної монархії у Речі Посполитій, яка суттєво вирізнялася з-поміж інших тогочасних європейських монархій. Свідченням цього є результати проведених нами історичних паралелей, у яких ми порівнюємо соціально-політичні процеси, які відбувалися у Речі Посполитій з тими, що відбувалися у інших країнах Західної та Східної Європи. Однак, особлива увага у змісті приділяється тим чинникам, які мали безпосередній чи опосередкований вплив на розвиток європейських монархічних інститутів влади. Істотну увагу приділено українському чиннику розвитку політико-правової системи Речі Посполитої.

Ключові слова: виборна монархія, Річ Посполита, Ранній новий час, *paeta conventa*.

Ефективна та злагоджена взаємодія між собою різних гілок влади, завжди була запорукою успішного розвитку держави. Нині у багатьох сучасних країнах світу, кожна із гілок влади: законодавча, виконавча та судова існують окремо одна від одної і діють у чітко визначених для них сферах, згідно з існуючими правовими нормами та законодавством, у якому все це закріплено. У свою чергу сучасний державний механізм великою мірою зобов'язаний своєю продуктивністю так званій системі стримувань та противаг, яка не дає одній гілці влади домінувати над іншими. Так, наприклад, в Україні Президент має право законодавчої ініціативи, але вона не є гарантією прийняття того чи іншого закону у парламенті; без підпису гаранта Конституції жоден прийнятий у парламенті закон не набуває чинності, проте зібравши дві третіх усіх депутатських голосів, Верховна Рада може подолати президентське вето і прийняти той чи інший закон, запустивши його в дію [1, с. 118; с. 134-137; с. 199]. Президент згідно з Конституцією призначає третину складу Конституційного Суду України, однак цей же суд має усі повноваження визнати будь-який закон, прийнятий Верховною Радою, указ, виданий Президентом чи Постанову, ухвалену Кабінетом Міністрів, неконституційними, якщо вони за своїм змістом суперечать основному закону держави, тобто Конституції [1, с. 118; с. 134-137; с. 199].

Однак, на відміну від сучасності державний механізм раннього Нового часу діяв зовсім інакше, для нього були характерні чисельні

перекосях, які спричиняли помітний дисбаланс сил у політико-правових системах тогочасних країн. Зазвичай він був на користь представників виконавчої гілки влади, яку уособлювали монархи, котрі зосереджували у своїх руках величезні повноваження у законодавчій та судовій сферах (Іспанська імперія, Франція, Московське царство та інші). У деяких випадках навпаки, влада монарха була обмеженою, як правило на користь знаті, яка засідала у законодавчих зборах країни (парламенті, рейхстагу, сеймі тощо). Саме за таким принципом була побудована політико-правова система Речі Посполитої.

Мета статті полягає у з'ясуванні місця і ролі королівської влади у політико-правовій системі Речі Посполитої шляхом визначення способів і ступеню впливу інституту монархії на загальний розвиток держави, її специфіки і наслідків.

Предметом дослідження є особливості та специфічні риси монархічних інститутів влади у Речі Посполитій.

Проаналізувавши відповідні джерела та літературу з теми, стає цілком очевидно, що існування сильної королівської влади у Речі Посполитій не відповідало інтересам її аристократії. Зберігаючи сильну королівську владу в державі, шляхта тим самим зменшувала б свою роль у суспільстві і могла б стати жертвою свавілля та невинуватого жорстокості з боку монарха [2, с. 106-256; 3, с. 519; 4, с. 63-86]. Таких прикладів було чимало у тогочасній Європі, наприклад, за роки правління Генріха VIII було страчено 72 тисячі осіб, які постраждали внаслідок політики огорожування, «кривавого законодавства», королівської реформації та підозрілості короля. Серед яких були й найвищі державні посадовці такі як Томас Мор та Томас Кромвель [6, с. 60-300; 7, с. 150-173]. У Франції в ніч на 24 серпня 1572 року внаслідок релігійного протистояння між католиками та гугенотами (протестантами) у Парижі було вбито близько 6 тисяч осіб [7, с. 150-173; 8, с. 102-137].

Однак, варто визначити й мотивацію такої поведінки правителів. Відомо, що дії англійського короля Генріха VIII були спрямовані на реалізацію його бажання одружитися і мати спадкоємців чоловічої статі. У Франції події Варфоломійської ночі були спровоковані діями короля та його оточення, але водночас вони не мали планомірного характеру. У випадку з Річчю Посполитою такий сценарій розвитку подій був би мало ймовірним, оскільки посада короля у ній була виборною, і наявність спадкоємців у монарха не була обов'язковою. Що ж до згаданого нами французького досвіду, то згідно з нормами прийнятими на Варшавській конфедерації, які були також включені до «Генріхових артикулів» 1573 року, шляхті надавалося право проводити власну релігійну політику у своїх приватних володіннях [2, с. 106-256].

Згадані документи підписувалися усіма королями Речі Посполитої починаючи з Генріха Валуа, і були гарантією дотримання свободи віросповідання та рівноправності різних релігійних конфесій, які також виступали у ролі запобіжника розвитку подій, подібних до тих, які відбувалися під час Релігійних війн у Франції [2, с. 106-256]. Отже такі сценарії були б малоймовірними у тодішніх реаліях Речі Посполитої, оскільки король, навіть із розширеними повноваженнями, все одно не зміг би зосередити у своїх руках скільки влади і повноважень, щоб вона стала абсолютною. Впливові магнати, численна шляхта та Сейм, діючи як важіль стримування і противаги щодо королівської влади, просто не допустили б цього. До речі, варто зауважити, що до певної міри тенденції виборності монарха та обмеження його влади на користь національних представницьких зборів, поширилися й за межі Речі Посполитої. Так, наприклад, у Московському царстві в роки Смути, нових самодержців, а саме Бориса Годунова, Василя Шуйського та Михайла Романова обирали саме на Земських соборах, які виступали своєрідним аналогом європейських представницьких зібрань [9, с. 50-300]. Усі вищезгадані процеси, котрі відбувалися у Речі Посполитій та Московському царстві, стали можливими завдяки надзвичайно схожому збігу обставин, зокрема завершення правлячих династій Ягеллонів у 1572 році та Рюриковичів у 1598 році [2, с. 106-256; 10, с. 584-591]. Більше того вплив політичних традицій Речі Посполитої на політико-правову систему Московії цим не обмежувався. 19 травня 1606 року напередодні вінчання, новий государ Василій Шуйський дав клятву, яка містилася у Хрестоцілувальному записі, в якій він давав певні обіцянки щодо часткового обмеження його в судовій владі, а відтак і можливого свавілля з боку монарха до своїх підданих [11].

Варто зауважити, що процеси, властиві Речі Посполитій, відбувалися й у деяких інших європейських країнах, зокрема в охоплених революцією Нідерландських провінціях. Влада штатгальтера була подібною до моделі влади, яка на той час існувала у Речі Посполитій. Про це свідчить наявність декількох характерних для них обох рис: по-перше, виборний характер посади короля та штатгальтера утвердився у цих країнах внаслідок монархічної кризи, яка обумовлювалася смертю останнього короля з династії Ягеллонів, Сигізмунда II Августа та прийняттям «Акту про зречення», який юридично закріпив детронізацію Філіпа II як правителя Нідерландів [12]. По-друге, незважаючи на те, що посади короля та штатгальтера були виборними і не могли передаватися у спадок, правлячі династії у цих країнах все ж утворилися, оскільки штатгальтерів у Нідерландах обирали виключно з представників роду Оранських, а у Речі Посполитій троє обраних підряд королів Сигізмунд III (у 1587 році),

Владислав IV (у 1632 році) та Ян II Казимир (у 1648 році) належали до династії Ваза. По-третє, політико-правова система Голландської республіки та Речі Посполитої дозволяли їх правителям очолювати одночасно декілька держав. Яскравим прикладом цього є правління Сигізмунда III Вази та Вільгельма III Оранського, перший з яких у 1592-1599 роках одночасно був королем Речі Посполитої та Швеції, а другий у 1689–1702 роках королем Англії та штатгальтером Нідерландів [2, с. 106-256; 13].

Повертаючись до теми виборної монархії у Речі Посполитій, варто зазначити, що, попри обмежений характер влади монарха у державі, певний спектр повноважень та важелі впливу на державну політику у нього звісно були. Так, король керував країною між засіданнями Сейму, управляв землями королівщини, які становили близько однієї шостої усієї території держави та населення, безпосередньо займався кадровою політикою, призначав людей на найвищі державні посади, призначав 16 урядників, котрі допомагали йому керувати країною (маршалок, гетьман, канцлер, підскарбій Корони та ВКЛ і їх заступників), призначав чиновників різних рангів на місцях: воєвод, каштелянів і старост, а також вибирав судовиків із списку поданого Сеймом або сеймиками, затверджував усі апостольські призначення в абатствах і єпархіях католицької, уніатської і православної церков, мав право видавати укази в усіх сферах життя, які не підпорядковувалися Сеймові, через довірених осіб мав певний вплив на роботу Сенату [2, с. 106-256].

Отже, хоча королівська влада у Речі Посполитій і мала обмежений характер, та все ж завдяки згаданим повноваженням, що стосувалися призначення вищих посадових осіб як у центральному апараті, так і на місцях у регіонах, правитель мав змогу опосередковано, через своїх призначенців впливати на внутрішньополітичне становище у країні в цілому та в кожному регіоні окремо. А королівський земельний фонд, яким розпоряджався монарх, був ефективним інструментом реалізації його внутрішньої політики, який виступав у ролі заохочення для політичних союзників короля, які зазвичай були вихідцями із середньої та дрібної шляхти і прагнули покращити своє матеріальне становище [2, с. 106-256]. Подібним чином діяли і монархи багатьох європейських країн, однак у даному випадку правителі Речі Посполитій як правило більше грали не на міжстанових, а на внутрішньостанових протиріччях і протистояннях, які у повній мірі були притаманні шляхетському стану, де представники великої заможної шляхти нерідко конфліктували й утискували її середню та дрібну ланку.

Такі конфлікти у шляхетському середовищі нерідко призводили до негативних наслідків. Найяскравішим прикладом цього є рейд

чигиринського підстарости та управителя магната О. Конєцпольського Данієля Чаплинського на хутір майбутнього гетьмана Б. Хмельницького Суботів [14, с. 20-90]. Цей напад запустив ланцюг подій, що мали безпосередній вплив на подальшу долю Речі Посполитої: війни із новоствореною козацькою державою, Османською імперією, Кримським ханством, Трансільванією, Московським царством та Швецією, які призвели до сумнозвісного періоду у польській історії «потопу» 1655-1660 рр. У їх результаті суверенітет, територіальна цілісність й саме існування Речі Посполитої опинилося під загрозою. Її вдалося частково нейтралізувати шляхом величезних надзусиль та політичних поступок з боку владних кіл Речі Посполитої на користь іноземних держав. Останні були закріплені у Збаразькій угоді, Оливському мирі та в умовах Андрусівського перемир'я [2, с. 106-256;]. Саме такою була ціна миру та збереження державного суверенітету Речі Посполитої як самостійного суб'єкта європейських політико-правових відносин.

Однак говорити про те, що абсолютизм у його класичному вигляді міг би врятувати Річ Посполиту від подальшого занепаду та розпаду було б неправильно. Окрім слабкої центральної влади, у Речі Посполитій існував ще цілий ряд як зовнішніх, так і внутрішніх чинників, якими обумовлювався становище, в якому опинилася Річ Посполита у XVIII столітті.

Ознайомлення з висновками дослідників та історичними подіями, на мій погляд дає підстави стверджувати, що у Речі Посполитій могла б виробитися власна національна модель абсолютизму, яка б відповідала її політико-правовій системі та задовольняла інтереси ключових верств суспільства. Так, якби монарху в Речі Посполитій вдалося зберегти свій статус вищої апеляційної судової інстанції, судова справа Б. Хмельницького проти Д. Чаплинського могла б отримати справедливе завершення. В такому випадку майбутній гетьман України не мав би приводу для повстання, а без такого лідера воно мало б значно менше шансів на успіх. Однак, не маючи таких повноважень, йому нічого не залишалося як надавати неформальну підтримку козацькому стану, про що свідчить лист короля Владислава IV до генерального осавула козацького війська Барабаша. У ньому говорилося наступне: «Якщо й справді козаки воїни відважні, якщо меч і силу маєте, то чому ж свою волю не бороните?» [14, с. 20-90]. Ці рядки свідчать про безсилля короля перед явною недосконалістю судово-правової системи держави, яка захищала інтереси лише вузького прошарку суспільства.

Отже єдиним способом домогтися справедливості було її встановлення силовими методами, до чого власне й закликав у своєму листі король. Важливість цих процесів у подальшому історичному

розвитку Речі Посполитої підтверджують слова гетьмана Богдана Хмельницького, який стверджував: «... а що перше я воював за шкоду і кривду свою, тепер буду воювати за нашу православну віру... За кордон на війну не піду, на турків і татар шаблі не підніму, досить маю на Україні, на Поділлі й Волині, досить вигоди, достатку й пожитку в землі та князівстві своєму, по Львів, Холм і Галич», що робить недоліки судово-правової системи одним із ключових факторів, які створили привід до національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького [15, с. 141].

Підсумовуючи аналіз джерел, визначимо головні причини обмеженого впливу монарха на процес управління державою.

1. Починаючи з 1572 року посада короля у Речі Посполитій стає виборною, що само по собі послаблює саму природу та фундамент інституту монархії у Речі Посполитій. Новообраний отримував владу не за правом народження, завоювання чи успадкування, а за правом обрання. Відтак джерелом його влади є не права, які ґрунтуються на походженні, а народ Речі Посполитої, який уособлювали магнати та шляхта. Останні у свою чергу були соціальною опорою монархії у державі, при цьому доволі специфічною та ненадійною [2, с. 106-256].

2. Запровадження практики укладання договору (*tracta conventa*) між новообраним монархом та представниками Сейму й магнатсько-шляхетської аристократії, яка з укладенням кожного нового договору дедалі більше звужувала права та повноваження обраного монарха у сфері управління державою, обмежуючи його вплив на економічний розвиток країни та суспільства у цілому [2, с. 106-256].

3. Королівська влада у Речі Посполитій на відміну від більшості тогочасних країн Європи не була абсолютною, і обмежувалася законодавчими зборами (Сеймом) та впливовою магнатсько-шляхетською верхівкою, яка у будь-який зручний для себе момент користуючись правом *liberum veto* могла заблокувати роботу цього зібрання (цим правом міг скористатися навіть найменш знатний і заможний представник шляхетського прошарку суспільства) [2, с. 106-256].

4. Поширення серед магнатів Речі Посполитої практики утримання у своїх володіннях приватних військових формувань, розміри яких варіювалися залежно від статків конкретного магната, і могли сягати від кількох сотень до кількох тисяч осіб. Яскравим прикладом є приватні армії князів Яреми Вишневецького та Василя-Костянтина Острозького, які налічували 6 та 15 тисяч осіб відповідно. Деяку перевагу у цьому плані мали королі, які мали власний іноземний військовий контингент. Серед них колишній

господар Трансільванії Стефан Баторій, шведський король Сигізмунд III Ваза та саксонський курфюрст Август II Сильний [2, с. 106-256; 3, 519; 4, с. 74-100; с. 147-192].

Проте усім переліченим і багатьом непереліченим негараздам, які спіткали Річ Посполиту у XVII-XVIII століттях можна було б запобігти, якби еліта Речі Посполитої була консолідованою та ставила інтереси держави вище своїх власних. Відтак вони могли б створити значно ефективнішу систему державного управління, яка змогла би впоратися з усіма тими викликами з якими їй довелося зіткнутися у XVII-XVIII століттях. Однак, на той час політико-правова думка та політична еліта Речі Посполитої не були готові йти на такі вагомні зрушення, які навіть у західноєвропейських країнах стануть можливими лише в епоху Просвітництва. А саме, після американської та французької революцій, які змінили не лише світоглядні уявлення про управління державою, а й цілу історичну епоху, на зміну якій прийшла нова, епоха формування національних держав у Європі.

Джерела і література

1. Конституція України: подарункове видання / упоряд.: Л. І. Бірюк, Н. І. Адамчик, Є. Г. Кудлай [та ін.]. Київ: ВАІТЕ, 2021. 324 с. https://ccu.gov.ua/sites/default/files/commemorative_constitution_2021.pdf
2. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.
3. Щербак В. О. ВИШНЕВЕЦЬКИЙ Ярема (Ієремія) [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2003. 688 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Vyshnevetskyj_Ja (останній перегляд: 14.06.2022).
4. Горобець В. М. Україна: люблінська унія та народження нової вітчизни. К.: Кріон. 2009. 204 с. URL: <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/gorobets%60-v-m-ukrayina-lyublins%60ka-uniya-ta-narodzhennya-novoyi-vitchyzny-k-krion-2009/glava-3-nova-derzhava-novi-poryadky-novi-symvoly/>
5. Богдан Скробач. Білоруська історія в біографіях її керівників. Короткий курс археології. Безперервний список та характеристика керівників Білорусії. 2-ге вид., допов. Рогатин: Друкарня ПП Білінський, 2016. С. 46–60.
6. Акройд Питер. История Англии. Тюдоры: От Генриха VIII до Елизаветы I / Пер. с англ. И. А. Черненко. М.: КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2020. 656 с.
7. Д. Крузе. Французький щорічник 2005. М., 2005. С. 150–173.
8. Д. Крузе. Варфоломійська ніч: Подія та суперечки. 3б. статей. М: РДГУ, 2001, С. 102–137.
9. Черепнин Л. В. Земские соборы Русского государства в XVI–XVII вв. М.: Наука, 1978. 416 с. URL: https://statehistory.ru/books/L-V-CHerepnin_Zemskie-sobory-Russkogo-gosudarstva-v-XVI-XVII-vv-/
10. Г. Лучинский. Смутное время. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1900. Т. XXXа. С. 584–591.

11. Крестоцеловальня запись URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%86%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0%D1%8F_%D0%B7%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%81%D1%8C
12. Акт про урочисте зречення URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BA%D1%82_%D0%BF%D1%80%D0%BE_%D1%83%D1%80%D0%BE%D1%87%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5_%D0%B7%D1%80%D0%B5%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F
13. Оранська династія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%96%D1%8F
14. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. К.: Т-во «Знання» України, 1992. 192 с. Переклад із староукраїнської Р. Г. Іванченка. URL: <http://litopys.org.ua/grab/hrab.htm>
15. Власов В. С., Панарін О. Є, Топольницька Ю. А. Історія України : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2021. 256 с. URL: <https://uahistory.co/pidruchniki/vlasov-ukraine-history-8-class-2021/22.php>

УДК 94(477.82)«1939/1945»

Владислав Романенко
(Науковий керівник: проф. Бабенко Л. Л.)
(Полтава)

УПА – СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ

У статті розглянуто та проаналізовано окремі аспекти процесу створення, джерела поповнення та напрямки боротьби УПА на території Волині. Саме цей історичний регіон став місцем найбільш потужного розгортання військової та політичної боротьби формувань УПА. Зазначено, що боротьба була спрямована проти радянської влади, німецьких окупаційних військ та польських збройних формувань, що знайшло відображення в українській та зарубіжній літературі різних періодів.

***Ключові слова:** Друга світова війна, Волинь, Українська Повстанська армія, українська поліція.*

У статті актуалізуються питання, що продовжують цікавити як дослідників історії України періоду Другої світової війни та національного Руху Опору, так і тих, хто її вивчає. Автор ставить мету розкрити окремі аспекти створення Української Повстанської армії, зокрема, локалізувавши аналіз процесів на території Волині. На прикладі цього територіального сегменту можна простежити зародження, динаміку, інтенсивність, джерела створення формувань УПА, її структуру, форми боротьби тощо.

УПА створювалася у найкритичніший для українського народу період Другої світової війни, коли йому реально загрозувало фізичне